

کرم

فقیران

کرداروں

خستین اسلام

محمد حسین رجبی دکن

سرشناسه: رجبی، محمدحسین، ۱۳۳۸
عنوان و نام پدیدآور: کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی / تالیف محمدحسین رجبی (دوانی).
مشخصات نشر: تهران: دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام، موسسه چاپ و انتشارات، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری: ۵۹۲ ص.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۵۲۰-۵۳-۲
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه: ص. ۵۲۹-۵۳۷
موضوع: اسلام-تاریخ
موضوع: کوفه(عراق)-تاریخ
موضوع: کوفه-سیاست و حکومت
رده‌بندی کنگره: ۹۱۳۹۷ ک ۹۳/۱۴ BP
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷،۹۱۲
شماره کتاب‌شناسی ملی: م ۸۰-۲۷۴۳۵

تقریبه

پیشگاه مقدس مولی الموحدين اميرالمؤمنين حضرت علی ابی طالب علیه السلام که مرکز امامت و خلافت خود را «کوفه» قرار داد، و با بی وفایی کوفیان بی یار و یاور ماند، و در آن شهر به شهادت رسید.

پیشگاه مقدس فرزندان بزرگوارش حضرت امام حسن مجتبی و حضرت امام حسین علیهما السلام که با بیعت شکنی کوفیان، امت اسلام از نعمت خلافت و رهبری فرزندان پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم محروم گشت، و مظلومانه به شهادت رسیدند.

به پیشگاه مقدس امام عصر حضرت حجت بن الحسن المهدی ارواحنا لتراب مقدمه الفداء بنیان گذار حکومت واحد جهانی اسلام که پایگاه و منزلگاهش «کوفه» خواهد بود.

و به روح پرفروش حضرت امام خمینی رحمه الله علیه بنیان گذار جمهوری اسلامی ایران، مهد تشیع و کانون پیروان امامان برحق علیهم السلام.

و به مقام معظم رهبری حضرت آیت الله خامنه ای حفظه الله تعالی و امت اسلامی ایران که با یاری امام خمینی و بیعت استوار خویش و نثار خون شهیدان عزیز خود، بقای حکومت اسلامی ایران را تضمین کرده اند.

و به روح پاک داماد عزیزمان بسیجی آزاده شهید عبدالمجید محمد باقری که مصداق کامل شیعه راستین امیرالمؤمنین علیه السلام بود، و با جهاد مقدس و اسارت هفت ساله خود و حضور فعال در صحنه های مختلف پس از آزادی، لحظه ای از انجام تکلیف خود در دفاع از ولایت و ارزش های والای انقلاب اسلامی و اصلاح دانشگاه از پا نایستاد و مظلومانه جان بر سر پیمان خویش گذاشت.

- ۱۵ ..... مقدمہ چاب دوم ❁
- ۱۹ ..... مقدمہ چاب اول ❁
- ۲۲ ..... کتاب ہایی کہ تاکنون درباره «کوفہ» نوشته شدہ است
- ۲۴ ..... شیوہ کار
- ۲۴ ..... یادآوری های لازم
- ۳۱ ..... مقدمہ علامہ محقق استاد علی دوانی رحمۃ اللہ علیہ ❁
- ۳۱ ..... چند نکتہ ناگفتہ درباره کوفہ
- ۳۹ ..... «غری» و «غریین»
- ۴۱ ..... مواردی کہ از کوفہ در نہج البلاغہ نام بردہ شدہ است
- ۵۵ ..... نکوہش مردم عراق
- ۵۶ ..... ضربت خوردن و شہادت آن حضرت در کوفہ
- ۵۷ ..... پس از شہادت و محل دفن آن حضرت
- ۵۹ ..... مدفن امیرالمؤمنین علیہ السلام در نجف اشرف
- ۶۹ ..... آشکار شدن مرقد امیرالمؤمنین علیہ السلام
- ۷۲ ..... امام صادق علیہ السلام در کوفہ
- ۷۸ ..... کوفہ در زمان ظہور امام زمان علیہ السلام

فراہنہ شکل گیری و ساختار اجتماع کوفہ

- ۸۹ ..... فتح عراق از آغاز تا سقوط مدائن ❁
- ۹۷ ..... بنای کوفہ ❁

- ۹۷ ..... علت و هدف
- ۱۰۰ ..... تاریخ بنای کوفه
- ۱۰۱ ..... علت نام‌گذاری کوفه
- ۱۰۲ ..... طراحی شهر
- ۱۰۵ ..... کتاسه کوفه
- ۱۰۷ ..... «کتاسه» به این دلایل در ناحیه غربی کوفه واقع بوده است
- ۱۰۸ ..... جَبَّانه‌های کوفه
- ۱۰۹ ..... **جغرافیای تاریخی منطقه کوفه**
- ۱۰۹ ..... موقعیت جغرافیایی
- ۱۱۰ ..... فاصله کوفه با شهرهای بزرگ
- ۱۱۱ ..... کوفه و حیره
- ۱۱۲ ..... قصرهای مشهور اطراف کوفه
- ۱۱۵ ..... دیرهای کوفه
- ۱۱۹ ..... نواحی مشهور اطراف کوفه
- ۱۲۵ ..... **ترکیب ساکنان کوفه**
- ۱۲۵ ..... اعراب
- ۱۲۵ ..... تشکل قبایل عرب در کوفه
- ۱۲۹ ..... ایرانیان
- ۱۲۹ ..... موالی
- ۱۳۱ ..... حمراء دیلم
- ۱۳۳ ..... اسواران
- ۱۳۵ ..... پایگاه اجتماعی موالی و نگرش خلفا و حکام نسبت به آن‌ها
- ۱۳۹ ..... سیابجه

نقش سیاست و نظام

- ۱۴۳ ..... کوفه از آغاز تا مرکزیت خلافت

۱۴۳	کوفه در خلافت عمرین خطاب
۱۴۳	فرمانروایان کوفه در دوران خلافت عمر
۱۴۷	تدابیر عمرین خطاب در کوفه
۱۴۸	اسکان مسیحیان نجران در محدوده کوفه
۱۴۸	سواد کوفه
۱۵۰	حدود سواد
۱۵۲	اولین مناطق تابع حکومت کوفه
۱۵۳	کوفه در زمان عثمان
۱۵۳	فرمانروایان کوفه در خلافت عثمان
۱۵۶	برخی از کارهای عثمان در کوفه
۱۵۷	اعزام کوفیان به جهاد با روم
۱۵۸	تبعید گروهی از مشاهیر اهل کوفه به شام
۱۶۰	کوفه و فتح ایران
۱۶۶	ماه کوفه
۱۶۹	کوفه مرکز خلافت اسلامی
۱۶۹	کوفه در خلافت امیرالمؤمنین علی علیه السلام
۱۶۹	بیعت کوفیان با امیرالمؤمنین علی علیه السلام
۱۷۱	تعیین حاکم کوفه توسط امیرالمؤمنین علیه السلام
۱۷۴	کوفیان و جنگ جمل
۱۷۹	ورود امیرالمؤمنین علیه السلام به کوفه
۱۸۰	اجتماع ایرانیان منطقه کوفه نزد امیرالمؤمنین علیه السلام
۱۸۱	اولین خطابه امیرالمؤمنین علی علیه السلام در مسجد کوفه
۱۸۴	نخستین اقدامات امیرالمؤمنین علیه السلام در آغاز ورود به کوفه
۱۸۴	بررسی انتخاب کوفه به عنوان مرکز خلافت
۱۹۱	برخورد امیرالمؤمنین علیه السلام با کوفیانی که در جنگ جمل حضور نیافتند
۱۹۲	کوفیان و جنگ صفین

- عکس العمل کوفیان در برابر فرمان آماده باش امیرالمؤمنین علیه السلام ۱۹۳
- تحمیل حکمیت به امیرالمؤمنین علیه السلام ۱۹۷
- فتنه خوارج ۱۹۹
- پیدایش خوارج ۱۹۹
- سران مشهور خوارج ۲۰۴
- جنگ نهروان ۲۲۶
- اخراج قبایل غنی و باهله از کوفه ۲۳۱
- شورش خزیمت بن راشد ناجی ۲۳۱
- فرمان های آماده باش امام و سرپیچی کوفیان ۲۳۶
- برای مقابله مجدد با معاویه ۲۳۶
- در برابر هجوم عمروعاص به مصر ۲۳۹
- در رویارویی با غارت ضحاک بن قیس فهری ۲۴۳
- در رویارویی با غارت نعمان بن بشیر برعین التمر ۲۴۴
- در رویارویی با مهاجمان به هیت و انبار ۲۴۷
- در رویارویی با هجوم یزید بن شجره رهاوی به مکه ۲۵۵
- در رویارویی با حملات و جنایات بسربن ابی اریطه ۲۵۸
- آخرین اقدام امام علی علیه السلام در بسیج کوفیان برای رویارویی با معاویه ۲۶۱
- کوفیان سرشناسی که از امام علی علیه السلام جدا شدند و به معاویه پیوستند ... ۲۶۴
- شهادت امام علی علیه السلام در مسجد کوفه ۲۷۰
- کوفه و امام حسن مجتبی علیه السلام ۲۷۲
- بیعت با امام مجتبی علیه السلام ۲۷۲
- توطئه های معاویه در کوفه ۲۷۴
- فرمان امام در بسیج کوفیان و رویارویی با شامیان ۲۷۵
- صلح امام حسن علیه السلام ۲۸۱
- مواضع کوفیان پس از انعقاد صلح ۲۸۳
- ترک کوفه و بازگشت امام به مدینه ۲۸۶

۲۸۹	کوفه در دوران امویان
۲۸۹	کوفه در دوران حاکمیت معاویه
۲۸۹	اشغال کوفه و بیعت کوفیان با معاویه
۲۹۱	سب امیرالمؤمنین علی علیه السلام در کوفه
۲۹۲	فرمانروایان کوفه و ادغام دوايالت کوفه و بصره
۲۹۶	بررسی نصب حاکمان کوفه و ادغام دوايالت کوفه و بصره
۲۹۷	قیام های خوارج کوفه برضد معاویه
۳۰۰	بیعت کوفیان با یزید بن معاویه به عنوان ولیعهد
۳۰۳	شیعیان کوفه در زمان حکومت معاویه
۳۰۶	قیام حجر بن عدی
۳۱۱	دعوت کوفیان از امام حسین علیه السلام به قیام برضد معاویه
۳۱۴	کوفه و قیام امام حسین علیه السلام
۳۱۴	دعوت اهل کوفه از امام حسین علیه السلام
۳۱۷	مسلم بن عقیل در کوفه
۳۲۲	حرکت امام حسین علیه السلام به سوی کوفه و فرود به کربلا
۳۲۸	صف آرای کوفیان مقابل امام حسین علیه السلام در کربلا
۳۳۰	وقوع فاجعه جان سوز کربلا
۳۳۴	کوفه پس از واقعه کربلا
۳۴۰	کوفیان در میان یاران امام علیه السلام و لشکر یزید
۳۴۴	اوضاع سیاسی کوفه پس از یزید تا حکومت عبدالملک مروان
۳۴۴	مرگ یزید و فرار عبیدالله بن زیاد از عراق
۳۴۶	کوفه در بیعت با عبیدالله بن زبیر
۳۴۷	قیام توأیین
۳۵۵	قیام مختار
۳۷۷	کوفه در تصرف مجدد زبیریان
۳۷۸	کوفه در دوران حکومت عبدالملک بن مروان

- ۳۸۸ ..... اوضاع سياسى كوفه پس از عبدالملك بن مروان تا پايان حكومت امويان
- ۳۹۱ ..... قيام زيد بن على بن الحسين عليه السلام
- ۳۹۷ ..... كوفه در سال هاى آخر حكومت مروانيان
- ۳۹۸ ..... كوفه در تصرف خوارج
- ۳۹۹ ..... **ظهور خلافت عباسيان در كوفه**
- ۳۹۹ ..... كوفه در خلافت عباسيان
- ۳۹۹ ..... ابومسلم در كوفه
- ۴۰۰ ..... ابوسلمه خلال، داعى كوفى عباسيان
- ۴۰۲ ..... اعلام رسمى خلافت عباسيان در كوفه
- ۴۰۵ ..... بناى بغداد و افول اعتبار سياسى كوفه
- ۴۰۷ ..... قيام هاى علويان در كوفه
- ۴۰۷ ..... قيام ابوالسرايا و دعوت به اهل بيت عليهم السلام
- ۴۰۹ ..... قيام يحيى بن عمر بن الحسين بن زيد بن على عليه السلام

نقش معنوى، كلمه و فكرى

- ۴۱۳ ..... **مساجد مشهور كوفه**
- ۴۱۳ ..... مسجد كوفه
- ۴۱۳ ..... بناى مسجد كوفه
- ۴۱۶ ..... مسجد كوفه در خلافت امير المؤمنين على عليه السلام
- ۴۱۹ ..... فضيلت مسجد اعظم كوفه
- ۴۲۲ ..... اعتكاف در مسجد كوفه
- ۴۲۳ ..... دواوين شعرى قبائل در مسجد كوفه
- ۴۲۴ ..... ديگر مساجد مشهور كوفه
- ۴۳۹ ..... مساجد ملعونه در كوفه
- ۴۴۱ ..... **مشاهير صحابه و تابعين در كوفه**

۴۴۱	..... صحابه معروف ساکن کوفه	
۴۴۳	..... تابعان مشهور ساکن کوفه	
۴۴۳	..... طبقه اول تابعان	
۴۴۵	..... طبقه دوم تابعان	
۴۴۵	..... طبقه سوم تابعان	
۴۴۹	..... کوفه مرکز نشر معارف اسلامی	
۴۵۱	..... انجمن‌های علمی و حلقه‌های درسی در مسجد جامع کوفه	
۴۵۲	..... قاریان مشهور کوفه	
۴۵۴	..... نظر دانشمندان کوفه درباره آیات قرآنی	
۴۵۴	..... دانشمندان و شاعران مشهور کوفه از اصحاب اهل بیت علیهم السلام	
۴۶۳	..... کوفه و تشیع	
۴۶۳	..... کوفه و مرکزیت تشیع	
۴۶۵	..... شیعیان کوفه در دوران خلافت امیرمؤمنان علی علیه السلام	
۴۶۸	..... شیعیان کوفه مقارن قیام امام حسین علیه السلام	
۴۷۰	..... کوفه پس از عاشورا: کانون تشیع	
۴۷۴	..... شیعیان کوفه: امامیه یا...؟	
۴۷۶	..... اصحاب اجماع در کوفه	
۴۷۷	..... خاندان‌های علمی شیعه در کوفه	
۴۸۴	..... مشاهیر دانشمندان شیعه کوفه	
۴۸۵	..... متنبی کوفی نامی‌ترین شاعر عرب	
۴۹۱	..... نقش کوفه در پیدایش فرقه‌های مذهبی	
۴۹۱	..... خوارج	
۴۹۳	..... کیسانیه	
۴۹۶	..... زیدیه	
۴۹۷	..... مرجئه	
۵۰۱	..... تأسیس حوزه علمیه نجف اشرف و پایان حیات علمی کوفه	

- ۵۰۱ ..... حیات علمی کوفه تحت الشعاع بغداد
- ۵۰۲ ..... تأسیس حوزه علمی نجف اشرف و پایان حیات علمی کوفه
- ۵۰۲ ..... منطقه نجف
- ۵۰۳ ..... شیخ طوسی در نجف

خاتمه

- ۵۰۷ ..... بررسی نقاط قوت و ضعف کوفیان
- ۵۰۷ ..... نقاط قوت
- ۵۰۷ ..... وجود صحابه و تابعین
- ۵۰۸ ..... روشن بینی و ژرف نگری کوفیان
- ۵۰۹ ..... علاقه به اهل بیت علیهم السلام
- ۵۱۰ ..... نقاط ضعف
- ۵۱۰ ..... ترکیب خاص جمعیت و نقش مخرب خواص و سرشناسان کوفه
- ۵۱۷ ..... توجه به دنیا و جنگیدن برای آن
- ۵۱۹ ..... سستی اراده و ترس
- ۵۲۱ ..... تاثیرات و پیامدهای عملکرد مردم کوفه بر جهان اسلام

فهرست منابع و اعلام

- ۵۲۹ ..... فهرست منابع
- ۵۳۹ ..... فهرست اعلام

خداوند بزرگ را سپاس می‌گوییم که توفیق داد کتاب حاضر پس از سال‌ها که از انتشار چاپ اول آن (سال ۱۳۷۸) می‌گذرد، مجدداً چاپ و منتشر گردد و در اختیار علاقه‌مندان قرار گیرد. متأسفانه چاپ نخست این کتاب به درستی در سطح کشور و محافل علمی و عمومی منعکس و منتشر نشد و به سبب عدم تعامل با دیگر ناشران و توزیع‌کنندگان کتاب و برخی مسائل اداری، آن چنان که باید مورد التفات واقع نگشت. به رغم درخواست‌های فراوان مشتاقان توزیع مناسبی نداشت و مسائلی نیز در پی آن به وجود آمد که موجب تکدر خاطر اینجانب نیز شد.

در دو سال اخیر شماری از ناشران معتبر کشور خواهان آن بودند که خود، این کتاب را با شماره‌گان بالا چاپ کرده و در سطح وسیعی منتشر نمایند؛ اما اینجانب دلایل معاونت محترم حال حاضر پژوهش دانشگاه جامع امام حسین سلام‌الله‌علیه برای چاپ و نشر آن توسط این دانشگاه و توزیع گسترده آن و جبران مافات را پذیرفتم و اینک کتاب «کوفه و نقش آن در قرون نخستین اسلامی» در اختیار شما خوانندگان گرامی قرار می‌گیرد. لازم است چند نکته در خصوص چاپ جدید این کتاب بیان شود:

❖ تأکید فراوان قرآن کریم و اولیای دین مبین اسلام به مطالعه تاریخ و آگاهی از عملکرد و سرنوشت مردمان در اعصار پیشین، نشان‌دهنده نقش و اهمیت بسیار تاریخ در هدایت جوامع بشری است؛ چرا که بررسی نحوه رفتار انسان‌ها و جامعه‌ها در رویارویی جبهه‌ها و جریان‌های حق و

باطل در تاریخ، برای کسانی که جویای سعادت و رستگاری در دنیا و آخرت هستند، «بصیرت» ایجاد می‌کند و آنان را در حوادث و تحولات مشابه که «تکرار تاریخ» است، راهنما خواهد بود. «بصیرتی» که از مطالعه و تحلیل حوادث تاریخی به دست می‌آید، موجب می‌شود تا از عملکرد و رفتار درست و در جهت رضای خداوند افراد و جوامع پیشین، «درس‌ها» و از کردار و سلوک نادرست و شیطانی آنان «عبرت‌ها» گرفته شود تا در صورت تکرار تاریخ و وقوع حوادث و تحولات همانند، از این آموزه‌ها بهره‌های مناسب برند.

رهبری معظم انقلاب اسلامی حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای حفظه‌الله تعالی که بحمدالله در عرصه «تاریخ» نیز از فحول و صاحب‌نظران و تحلیل‌گران کم‌نظیر معاصر هستند، بارها بر مطالعه تاریخ و اخذ آموزه‌ها از آن مخصوصاً تاریخ صدر اسلام تأکید داشته‌اند و آن را برای همه مردم به ویژه «خواص» جامعه ما یک ضرورت بزرگ دانسته‌اند.

در کتاب حاضر که پیرامون موقعیت شهر کوفه و مردم آن و عملکرد آنان در صدر اسلام نگاشته شده، به این مهم پرداخته شده است و با بیان سابقه درخشان این شهر و نقش تأثیرگذار کوفیان در تحولات آن مقطع حساس و تعیین‌کننده عالم اسلام، موجبات بهره‌مندی از درس‌ها و عبرت‌های فراوان رفتار و کردار اهل کوفه را برای عصر ما و موقعیت‌های مشابه فراهم آورده است.

این کتاب همان‌گونه که در مقدمه چاپ نخست آمده است، پایان‌نامه تحصیلی مقطع کارشناسی ارشد اینجانب بود که در اواخر سال ۱۳۶۹ نگاشته شد و در اوایل سال ۱۳۷۰ دفاع گردید. در چاپ جدید کتاب مورد تجدیدنظر قرار گرفت، بدین صورت که اندک مطالبی که هنگام نگارش، به سبب ضعف نویسنده و عدم دسترسی به برخی منابع دارای اشکال بود، حذف گردید و یا اصلاح شد؛ برای فهم و درک بیشتر برخی از تحولات

و حوادث، مطالبی اضافه گشت، و در چند مورد نکاتی تازه افزوده شد و در مبحث پایانی (خاتمه و نتیجه‌گیری) اصلاحاتی به عمل آمد.

نویسنده این سطور اگرچه هنگام تحقیق و نگارش این اثر، از اساتید ارجمند خود به ویژه جناب آقای دکتر هادی عالم‌زاده بهره‌های زیادی برد، اما نظارت و راهنمایی‌های بسیار راهگشا و عالمانه پدر عزیز و استاد گرانقدرم، خدمت‌گزار صدیق اسلام و مذهب حقّ شیعه اثنی عشری، علامه محقق استاد علی دوانی اعلی‌الله‌مقامه‌الشریف که عمر پربار خویش را در نشر معارف اهل بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام گذرانید، اینجانب را موفق به تألیف کتاب حاضر نمود. با کمال تأسف و تحسّر ده سال است که این حقیر از نعمت عظیم وجودش محروم گشته‌ام و هنوز داغ آن مصیبت بزرگ را بردل داشته و در هر پژوهش و تحقیقی جای بی‌بدیل او را در راهنمایی خود، خالی می‌بینم. از خداوند بزرگ علو درجات و هم‌نشینی و حشر او و مادرم که نخستین آموزگارم بود با موالی عظیم‌الشان آنها به ویژه مولای متقیان و موحدان حضرت امیرمؤمنان علی بن ابی‌طالب سلام‌الله‌علیهما را که در عشق و اعتقاد به ساحت مقدس حضرتش می‌سوختند، طلب می‌کنم. هم‌چنین دو سال از فقدان دانشمند معاصر جناب آقای دکتر سید غلامرضا تهامی رحمت‌الله‌علیه پدر گرامی همسرم می‌گذرد که هنگام چاپ نخست این کتاب، در تصحیح عبارات و ویراستاری آن زحمت زیادی کشیدند. از خداوند متعال برای ایشان نیز رحمت و مغفرت و هم‌نشینی و حشر با اجداد طیبین و طاهرینش را خواهانم.

در پایان از همسر عزیز و ارجمند و فاضل و صبورم خانم مریم‌سادات تهامی که در مقابله و بازخوانی این کتاب برای چاپ جدید هم متحمل زحمت زیادی شدند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. از دوستان عزیز «مرکز علم و تمدن اسلامی»

دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام که با پشتکار قابل تحسین و با هدف نشر آثار مربوط به تمدن اسلامی، زحمات اساسی انتشار چاپ دوم این کتاب را متحمل شدند، مراتب تشکر خود را اعلام می‌دارم. نیز از دوست فاضل و اندیشمندم جناب آقای دکتر محمود مطهری‌نیا که ضمن مطالعه کامل کتاب تذکرات و نکات سودمندی ارائه نمودند و نیز معاون محترم پژوهش دانشگاه جامع امام حسین علیه السلام برادر ارجمند جناب آقای دکتر امین و همکاران گرامی ایشان که به جد پیگیر چاپ و نشر کتاب بودند و فاضل جوان و باهمت جناب آقای دکتر سیدعلی بنی‌هاشمی جمارانی که تمام مراحل از حروف چینی مجدد تا نشر و توزیع این کتاب را عهده‌دار بوده‌اند تشکر و سپاسگزاری می‌کنم و توفیقات این عزیزان را در خدمت به ساحت مقدس اهل بیت عصمت و طهارت و نشر معارف مذهب حقّه اثنی عشری از خدای بزرگ مسئلت می‌نمایم.

والسلام علی عبادالله الصالحین

محمدحسین رجبی دوانی

۱۳۹۵/۱۱/۲۲

سالروز پیروزی خجسته انقلاب اسلامی

مقدمه چاب اول

در تاریخ اسلام به ویژه از دیدگاه ما شیعیان، نام «کوفه» با پیمان شکنی و بی وفایی همراه است؛ به گونه ای که هرگاه بخواهند کسانی را به دلیل چنین صفات ناپسندی، تحقیر و سرزنش کنند، آن ها را به کوفیان تشبیه می کنند. این نکته از سال ها پیش فکر نویسنده را به خود مشغول داشته بود که این شهر که پایگاه و خاستگاه قیام ها و انقلاب ها و مهد راویان و دانشمندان برجسته ای بوده، چرا چنین سوء شهرت یافته است.

از سوی دیگر این سؤال مطرح بود که چرا امیرالمؤمنین علی علیه السلام در میان شهرهای معتبر آن روز جهان اسلام، کوفه را به عنوان مرکز خلافت برگزید و به رغم ناسازگاری ها و بی وفایی های مردم آن، باز چشم امید بدان داشت.

آن حضرت حتی پس از رنجش از بی وفایی و عدم تمکین مردم کوفه، در ماه های آخر عمر شریف خود و در پی حملات و غارت های بی سابقه «بسرین ابی اریطاه» سردار سفاک معاویه در قلمرو او، در خطبه ای که برای بسیج کوفیان ایراد کرد، فرمود: «... پسر ابوسفیان، اراذل و اشرار را فرا می خواند و آن ها به او پاسخ می دهند، ولی من وقتی شما را که از همه برتر و برگزیده تر هستید، دعوت می کنم، سرپیچی می کنید، این کار پرهیزگاران نیست»^۱.

نگاهی به سیره امیرالمؤمنین علی علیه السلام به طور آشکار نشان می دهد که آن حضرت، برای جلب نظر افراد به اغراق در تمجید روی نمی آورد و ملاحظات سیاسی را در برابر مصالح اسلام هیچ می انگاشت، و از این رو بود که بسیاری از رجال کوفه از او بریدند و به معاویه پیوستند.^۲ پس، اینکه امیرمؤمنان علی علیه السلام

۱. الغارات ثقفی، ۲/۶۲۵.

۲. نک: مبحث «کوفیان سرشناسی که از علی علیه السلام جدا شدند و به معاویه پیوستند».

مردم کوفه را «از همه برتر و برگزیده‌تر» می‌داند و به «پرهیزگاری» وصف می‌کند مسلماً اغراق نبوده و علتی داشته است. کوتاهی مردم کوفه در یاری آن حضرت تا بدان جا رسید که به کلی از آن‌ها قطع امید کرد و در آخر فرمود: «خدایا من از آن‌ها ملولم و آن‌ها هم از من ملامت یافته‌اند. من از آن‌ها آزرده شده‌ام و آن‌ها نیز از من خسته شده‌اند. به جای آن‌ها افراد بهتری به من بده و به جای من هم کسی را به آن‌ها بده که برایشان بهتر از من باشد. خدایا دل‌های آن‌ها را مانند نمک در آب ذوب کن»!

۱. الغارات، ۲/ ۶۳۶.

۲. تاریخ طبری، ۵/ ۴۸۸.

پس از روی کار آمدن یزید بن معاویه (که بر خلاف پیمان صلح امام حسن علیه‌السلام با معاویه بود) وقتی امام حسین علیه‌السلام از بیعت با او خودداری کرد و تصمیم به مقابله با وی گرفت در تمام عالم اسلام، کوفه را به منظور برپایی قیام، مناسب دانست و به دعوت مردم آن پاسخ مثبت داد. جای تأمل است امام حسین علیه‌السلام که خود در کنار پدر و در خدمت او و نیز در خلافت کوتاه برادر عالیقدرش امام حسن مجتبی علیه‌السلام، شاهد بی‌وفایی و سست عنصری کوفیان بود، چرا به دعوت آن‌ها پاسخ داد و به آن‌ها روی آورد و با پیمان شکنی و بی‌وفایی مردم کوفه بزرگ‌ترین فاجعه تاریخ اسلام، بلکه بشریت رخ نمود.

زید شهید، فرزند امام زین‌العابدین علیه‌السلام نیز با آگاهی از سابقه کوفیان در یاری نکردن اجدادش، خطاب به عده‌ای از کوفیان که از او می‌خواستند قیام کند، گفت: «از آن بیم دارم که از یاری من دست بردارید و مرا به دشمن تسلیم کنید، همان‌گونه که با پدر و جدم چنین کردید.»^۲ با این حال پس از بیعت چشمگیر آن‌ها، دست به قیام زد، ولی همان تجربه تکرار شد و جسد زید را پس از اینکه چهار سال در کوفه بالای دار ماند، سوزاندند و خاکسترش را به آب فرات دادند. هم‌چنین پس از قیام زید تا اواسط دوران عباسیان، که شهر کوفه هنوز رونقی داشت، بارها سادات انقلابی در آن شهر به قیام دست زدند، اما هیچ یک از آن‌ها به علت پیمان شکنی کوفیان به ثمر ننشست.

نکته دیگر این است که چرا در زمان عمرو عثمان، مردم کوفه چنین نبودند و

از هنگام خلافت امیرالمؤمنین علی علیه السلام به بعد، این روحيات در میان آنان پدید آمد.

توجه به موارد مذکور، نویسنده را بر آن داشت تا کوفه و نقش آن در قرون اولیه تاریخ اسلام، در سیاست و اعتقاد و تفکر مسلمانان را موضوع پایان نامه تحصیلی کارشناسی ارشد خود قرار دهد. در این راستا با مراجعه همه جانبه به منابع معتبر شیعه و سنی و به بحث و فحص پیرامون آن ها، این نوشته فراهم آمده است. محتوای این کتاب علل و انگیزه توجه مردان سرشناس اسلام به ویژه رجال اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام را به کوفه، روشن و مدلل می سازد و نشان می دهد که هرچند اهل کوفه، پیمان شکن و بی وفا و سست عنصر بودند و با این صفات و خصوصیات، ضربات جبران ناپذیری بر پیکر اسلام وارد کردند، اما از سوی دیگر همین مردم، با ایمان ترین، با سابقه ترین، شجاع ترین، و در یک کلام، زبده و سرآمد مسلمانان آن روز بوده اند.

درواقع اگر کوفیان با موقعیت خاص و تعیین کننده خود در راه صلاح و اسلام گام برمی داشتند، آثار سرنوشت سازی در عالم اسلام بر جای می نهادند. به عنوان مثال، اگر مردم کوفه امام حسین علیه السلام را رها نمی کردند و بر بیعت خود استوار می ماندند و آن حضرت در قیام خود به پیروزی ظاهری نیز می رسید، به طور قطع امروز جهان اسلام در موقعیت کنونی نبود. از سوی دیگر هم می بینیم کجروی ها و انحرافات که از این مردم پدید آمد، تاریخ ساز شد؛ به گونه ای که اثرات آن تا دوره های بعد هم باقی ماند. مثلاً خروج گروهی از مردم کوفه بر پیشوای مسلمانان پس از جنگ صفین، گذشته از بدعت گذاردن قیام بر ضد رهبری مسلمانان [حتی امام عادل]، نخستین گام در راه فرقه سازی رسمی در عالم اسلام بود.

در این نوشتار، تا آنجا که بضاعت علمی یاری می نمود، کوشش شده است که نقش کوفه از لحاظ سیاسی، دینی و فکری و تأثیرات آن بر تاریخ اسلام بررسی و شناسانده شود. در بخش دوم کتاب به نقش سیاسی و نظامی، و در بخش

سوم به نقش دینی و فکری اهل کوفه پرداخته و پس از جمع بندی مباحث، نتیجه‌گیری شده است.

کتاب‌هایی که تاکنون درباره «کوفه» نوشته شده است

در فهرست کتاب‌های علمای پیشین از قدیم‌ترین زمان‌ها، کتاب‌هایی به نام «کوفه» و یا «تاریخ کوفه» به چشم می‌خورد که از این کتاب‌ها است:

❖ کتاب الکوفه: تألیف محمد بن علی بن فضل بن تمام، استاد حسین بن عبدالله غضائری از دانشمندان نیمه دوم سده چهارم هجری.

❖ کتاب الکوفه: تألیف ابوجعفر محمد بن بکران بن عمران رازی، ساکن کوفه و مؤلف کتاب موضع قبر امیرالمؤمنین علیه السلام و شرف التربه.

❖ کتاب الکوفه: تألیف علی بن حسن بن علی بن فضل کوفی (زنده در سال ۲۷۷).

❖ کتاب الکوفه و ما ورد فیها من الآثار و الفضائل: تألیف ابوالعباس احمد بن علی

نجاشی متوفای ۴۵۰،^۲ مؤلف کتاب مشهور رجال نجاشی که چون خود از مردم کوفه بوده، بسیاری از اخبار کوفه و خاندان‌های آن و رجال نامی این شهر را در رجال خود آورده و تا آن زمان از بهترین منابع تاریخی درباره کوفه و برای شناخت رجال آن بوده است.

❖ تاریخ الکوفه: به نام المنصف تألیف حسن بن محمد بن جعفر تمیمی معروف به ابن نجار کوفی (متوفی به سال ۴۰۲).^۳

❖ فرحة الغری: تألیف سید عبدالکریم بن طاووس (متوفی به سال ۶۹۲). این کتاب در سال ۱۳۱۱ در ایران، و ۱۳۶۸ برای بار دوم در نجف چاپ شده است. مؤلف در این کتاب از کتاب‌های تاریخ کوفه قبل از خود، مخصوصاً از تاریخ الکوفه ابن نجار کوفی استفاده کرده است. در این کتاب درباره کوفه و شناسایی مرقد امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف اشرف یعنی حومه کوفه و اخبار دیگری سخن رفته است.^۴

۱. تاریخ‌ها عموماً هجری قمری است، و اگر در جایی شمسی بود یادآور می‌شویم.
۲. الذریعه، ۱۸/۱۸۴.
۳. همان، ۳/۲۸۱.
۴. همان، ۱۶/۱۵۹.

تاریخ الكوفه: تألیف سید حسین براقی نجفی (متوفی به سال ۱۳۳۲) این کتاب جامع‌ترین کتابی است که تا زمان تألیف آن و حتی تا کنون درباره تاریخ کوفه نوشته شده است. کتاب در سال ۱۳۵۶ برای نخستین بار چاپ گردید و نیز در سال ۱۳۸۸ تجدید چاپ شده است. دانشمند بزرگوار شیخ محمدرضا مظفر در مقدمه آن نوشته است مرحوم سید محمدصادق بحرالعلوم، این کتاب را تنقیح کرده است و زیاداتی بر آن دارد؛ به‌گونه‌ای که آن را باید تألیف هر دو دانست و فقط به دلیل فضل متقدم، نام سید حسین براقی را روی جلد دارد. تصرفات و زیادات بحرالعلوم، بیشتر در اواسط و اواخر کتاب است و این معنی از سبک نگارش آن نسبت به اوایل کتاب پیدا است.

العُتبات المقدسه فی الكوفه: تألیف محمد سعید الطریحی که گزیده‌ای از تاریخ کوفه براقی با اضافاتی از مؤلف است. تمامی مساجد کوفه که نام آن‌ها در تاریخ آمده است و بحث مفصل و تحقیقی و تاریخی درباره مسجد کوفه از قدیم‌ترین زمان‌ها تا ربع قرن پیش، محتوای این کتاب را تشکیل می‌دهد. در این کتاب از سفرنامه‌های جهان‌گردان مسلمان و بیگانه که به کوفه آمده و مطالبی درباره موقعیت جغرافیایی و آثار تاریخی آنکه در زمان خود نوشته‌اند، استفاده شده که بر مزیت کتاب افزوده است.

عجب این است که مؤلف این کتاب، نامی از تاریخ الكوفه نوشته «براقی» نبرده است و عجیب‌تر اینکه کتاب، مقدمه هم ندارد. طریحی در آنچه نوشته، به منابع اصلی و قدیمی مراجعه کرده و فقط قسمتی از آثار تاریخی کوفه را که زیارتگاه بوده، نوشته است، ولی او می‌بایست نه تنها به سابقه تاریخ الكوفه براقی اشاره، بلکه تصریح هم می‌کرد که تقریباً هفتاد سال قبل از کتاب او تألیف شده و چاپ دوم آن هم پیش از تألیف العتبات المقدسه بوده است. العتبات المقدسه در سال ۱۴۰۲ برای نخستین بار، و در سال ۱۴۰۶ تجدید چاپ شده است. منابع و مآخذ این کتاب نسبت به تاریخ الكوفه بیشتر است. مؤلفان هر دو کتاب، اهل نجف و همشهری بوده‌اند!

۱. کتابی به نام خطط الكوفه نوشته خاورشناس مشهور لویی ماسینیون نیز هست که ما به آن دسترسی پیدا نکردیم. احتمال دارد کتاب‌های دیگری در سال‌های اخیر بویژه در عراق درباره کوفه نوشته شده باشد که در ایران انعکاس نیافته باشد. در فاصله چاپ اول و دوم این کتاب، اثری ارزشمند از دوست فاضل و دانشمند آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی با عنوان «کوفه از پیدایش تا عاشورا» در ۶۱۸ صفحه به سال ۱۳۹۱ شمسی توسط نشر مشعر منتشر شده است که این شهر در مقطع ۴۴ ساله مورد نظر از ابعاد جغرافیایی (طبیعی و سیاسی)، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و اداری مورد بحث قرار گرفته که با وجود برخی مشابهت‌ها، از بسیاری جهات با اثر حاضر متفاوت است.

شیوه کار

با توضیحاتی که در آغاز سخن راجع به انگیزه تألیف کتاب ارائه شد، تفاوت کار در این کتاب با کتاب‌هایی که قبلاً درباره «کوفه» نوشته شده است، روشن می‌شود. دو کتاب اخیر در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته‌اند و از آن‌ها در چند قسمت، مطالب ارزنده‌ای نقل شده است. نظر به اینکه براقی در تاریخ کوفه با احاطه بسیار از همه موضوعات درباره کوفه، سخن به میان آورده، گذشته از ترجمه قسمت‌هایی از بخش‌های مختلف آن، در بعضی موارد هم گزیده یک فصل فهرست‌وار نقل شده است، زیرا اگر خود ما هم آن‌ها را از مجموعه منابع می‌آوردیم، می‌بایست همین‌طور نقل می‌کردیم، مانند صحابه‌ای که در کوفه بوده‌اند، علما و... که به فهرست آن‌ها بسنده شده است.

از آنجا که مساجد کوفه، هر کدام به‌گونه‌ای با تاریخ اولیه کوفه به ویژه امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام و معتقدان و مخالفان آن حضرت ارتباط دارد، لذا قسمت عمده کتاب العتبات المقدسه در این زمینه ترجمه و نقل شده است.

یادآوری‌های لازم

نظر به اینکه موضوع کتاب، بررسی نقش کوفه در سیاست و دیانت و تفکر جهان اسلام است، لازم می‌دانیم که قبلاً از بنای کوفه و جغرافیای تاریخی آن سخن بگوییم.

هنگامی که ملاحظه می‌شود برجسته‌ترین شهر عالم اسلام که چندی بعد مرکز خلافت اسلامی شد در میان ده‌ها دیر مسیحی بنا گردید که بسیاری از آن‌ها بیش از دویست سال در قلب جهان اسلام (تا اواسط دوران عباسیان) پابرجا بودند و احتمالاً تأثیرات فرهنگی هم داشته‌اند، شناخت مشهورترین آن‌ها لازم است، به ویژه که در کنار بسیاری از این دیرها اتفاقات مهم و

سرنوشت‌سازی در تاریخ کوفه روی داده است. به همین دلیل شناساندن نواحی مهم دیگر اطراف کوفه نیز ضروری به نظر می‌رسد. شناخت ترکیب اهالی کوفه نیز اهمیت بسزایی در بررسی نقش تعیین کننده این شهر دارد. وقتی بدانیم زبده قبائل یمن و مهاجران مکه و انصار مدینه در بدو تأسیس این شهر به آن جا مهاجرت کردند، و از سویی بسیاری از ایرانیان تازه مسلمان که در بعضی مقاطع حدود نیمی از مردم کوفه را تشکیل می‌دادند در آن سکونت داشتند، به این نتیجه می‌رسیم که این ترکیب ناهمگون جمعیت، علاوه بر زنده کردن سنت‌های قبیله‌ای در میان اعراب کوفه، از دلایل بسیار مهم عدم استقامت و پا برجایی آن‌ها در حرکت‌های انقلابی و سرنوشت‌ساز و نیز از عوامل اصلی ضعف و زبونی آن‌ها در رویارویی با حاکمان جابر و سفاک بوده است.

✪ در این کتاب مباحث «کوفه در زمان عمر» و «کوفه در زمان عثمان» به اختصار آمده، و بعضی مباحث مانند «کوفه در خلافت امیرالمؤمنین علیه‌السلام» و یا «کوفه در زمان حکومت معاویه» به تفصیل مورد بحث قرار گرفته است؛ با اینکه کوفه در زمان عمر تأسیس شد و در دوران او و عثمان از مراکز مهم گسترش اسلام و فتوحات مسلمانان بوده است.

در تبیین این موضوع باید گفت اگر چه این شهر در زمان عمر بن خطاب بنا شد، ولی در آن موقع بیشتر از بعد نظامی اهمیت داشت، و مدینه مرکز خلافت و سیاست و تصمیم‌گیری مسلمانان بود. دستورهای عمر به مردم و فرمانروایان او در کوفه و مکاتبات وی با آن‌ها، عموماً مربوط به لشکرکشی و فتوحات مسلمان در قلمرو ایران ساسانی بود. مردم هم، چون اشتغال جهاد داشتند و تلاش عمده خود را صرف آن کرده بودند، لذا مورد خاصی پیش نمی‌آمد تا در برابر آن موضع‌گیری کنند.

کوفه در آغاز خلافت عثمان نیز به همین حال بود، با اینکه چندی بعد، عثمان برخلاف روش ابوبکر و عمر با سوء تدبیر خود باعث بروز ناآرامی‌هایی در

جهان اسلام از جمله کوفه شد که سرانجام به انقلابی بر ضد او انجامید، ولی بسیاری از ناراضیان تنها عزل حکام فاسد را از او می‌خواستند و حاضر بودند در صورت تعویض این‌گونه فرمانروایان، از وی اطاعت کنند.

پس از قتل عثمان و بیعت مردم با امیرمؤمنان علی علیه‌السلام آن حضرت در اولین اقدام خود تمام عاملان و فرمانروایان عثمان را از کار برکنار کرد. ناراضیان از عثمان از این اقدام استقبال کردند، ولی پس از اینکه جنگ‌های داخلی در حکومت امیرمؤمنان علی علیه‌السلام پیش آمد و دیگر از فتوحات ماورای مرزها و دستیابی به غنائم و اسیران کافر خبری نبود، عموم مردم از جمله کوفیان از آن حضرت رویگردان شدند و از دستورهای او پیروی نکردند، چیزی که در دوران سه خلیفه قبل، سابقه نداشت. افزون بر این، امیرمؤمنان علی علیه‌السلام با ممانعت از تصاحب مال و زنان شکست خوردگان مسلمان در جنگ‌های داخلی و دقت بسیار در بیت‌المال و جلوگیری از بذل و بخشش‌های بی‌حساب، با مردمی روبرو بود که سال‌ها به خوردن اموال بادآورده زمان عثمان خو کرده بودند. از این رو، برای نخستین بار شکستن بیعت با خلیفه رسمی و فرار از حکومت او و پیوستن به حاکم معزول و یاغی - اما رشوه دهنده و حیف و میل کننده بیت‌المال - در میان مسلمانان پدید آمد. هم‌چنین ایستادن در برابر فرمان مطاع خلیفه بر حق (امیر مؤمنان) و تحمیل نظر خود به او و سپس خروج و قیام بر ضد وی و متهم ساختن خلیفه مسلمانان به کفر، که تا آن زمان بی‌سابقه بود، در دوران حکومت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام و در کوفه پدید آمد.^۱

از طرفی هم بعد از شهادت حضرت امیرالمؤمنین علیه‌السلام، معاویه توانست با مکر و حيله و قدرت نظامی، امام حسن علیه‌السلام خلیفه مشروع و رسمی مسلمانان را به صلح و کناره‌گیری از قدرت وادارد و از این رو، بدعتی در عالم اسلام پدید آورد. از سوی دیگر با تعیین یزید به ولایتعهدی برای نخستین بار، رهبری مسلمانان را به سلطنت موروثی تبدیل کرد و کوفیان نخستین مردمانی

۱. به گفته دکتر سید جعفر شهیدی در کتاب «پس از پنجاه سال پژوهشی تازه پیرامون قیام حسین علیه‌السلام» ص ۱۵۱: «پس از جنگ بصره، علی علیه‌السلام کوفه را مرکز فرماندهی خود قرار داد. از این تاریخ، کوفه بین شهرهای اسلامی اهمیتی خاص یافت». در واقع از حکومت امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام به بعد کوفه موقعیت برتر و ممتازی نسبت به شهرهای دیگر پیدا می‌کند.

بودند که با یزید به عنوان ولیعهد بیعت کردند! بنابراین چنین وقایعی به خاطر بدیع بودن، می‌باید به دقت مورد بررسی قرار گیرد.

به منظور شناخت هرچه بهتر و بیشتر روحیات کوفیان و برخورد آن‌ها با امیرالمؤمنین علیه‌السلام که مرکز خلافت خود را کوفه قرار داده بود، لازم است که فرمان‌های آن حضرت را به مردم کوفه برای بسیج در مقابل حملات مزدوران معاویه بر قلمرو خلافت آن حضرت، یا برای آزادسازی شام از سلطه معاویه مورد توجه قرار دهیم. این بررسی ضمن اینکه عدم تمکین مردم کوفه را از خلیفه مشروع روشن می‌سازد، جسارت و بی‌پروایی آن‌ها را هم می‌نماید؛ زیرا فلسفه وجودی شهر کوفه، پایگاه و اردوگاه بزرگ رزمندگان مسلمان بود که می‌بایست به فرمان خلیفهٔ مسلمین به مأموریت‌های جنگی اعزام شوند. از این رو مردم کوفه، غالباً کسب و کاری نداشتند و از بیت‌المال حقوق می‌گرفتند تا هرگاه خلیفه صلاح دانست در جهت اهداف و مصالح اسلامی به دستور او به جهاد بروند.

عجب این است که این مردم با آنکه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام حقوق آن‌ها را دو برابر کرده بود، مع‌الوصف فرمان‌های بسیج آن حضرت را اجرا نمی‌کردند، ولی پس از شهادت امیرالمؤمنین علیه‌السلام و صلح امام حسن علیه‌السلام، یعنی در دوران امویان در برابر هیچ یک از دستورهای بسیج نظامی معاویه و مغیره بن شعبه و زیاد بن ابیه و حجاج بن یوسف و... مخالفتی از خود بروز ندادند!

در راستای شناخت روحیات مردم کوفه، صلح امام حسن علیه‌السلام و برخورد آن‌ها با امام حسین علیه‌السلام بیش از همه موارد دیگر در بحث جلب توجه می‌کند. ما در مبحث کوفه و قیام امام حسین علیه‌السلام نخواستیم فاجعه کربلا تشریح شود، بلکه چگونگی برخورد عملکرد مردم کوفه با آن حضرت مورد بحث قرار گرفته و روحیات کوفیان شناسانده شده است.

فتنه خوارج نیز، از کوفه سرچشمه گرفت و از آنجا که تأثیرات ویرانگر آن

تا زمان ما ادامه یافته است، لذا به طور مفصل مورد بحث قرار گرفته است. هم چنین مناسب دانستیم رجال سرشناس کوفه را که بانی تفکر خارجی و خروج بر امام و پیشوای مسلمین بودند با مراجعه به سوابق آن‌ها، معرفی کنیم. در بخش سوم به نقش دینی و فکری اهل کوفه پرداخته شده و شناخت میزان پابندی مردم این شهر به اسلام، لازم می‌نمود. از این رو مسجد جامع کوفه که از نظر اعتبار و حرمت پس از حرمین شریفین و پیش از مسجد قدس است و قدمت هزار و چهارصد ساله دارد، به اضافه مساجد مشهور دیگر کوفه را مورد بحث قرار داده‌ایم. جالب اینجاست که علاوه بر مسجد جامع با گنجایش بیش از چهل هزار نفر، در همان اوان، ده‌ها مسجد در کوفه وجود داشته که عمدتاً به قبیله‌های مختلف ساکن این شهر اختصاص داشته است.

در این کتاب، کوشش بر این بوده است تا از منابع و مآخذ معتبر تاریخ اسلام، اعم از سنی و شیعه، استفاده شود؛ حتی در بسیاری موارد تنها به منابع معتبر سنی استناد شده است. فقط در برخی موارد، از آن رو که منابع سنی درباره آن‌ها ساکت بوده و یا به اختصار از آن یاد کرده‌اند، به مآخذ شیعه مراجعه شده است به عنوان مثال، طبری که بسیاری از وقایع جزئی را شرح و تفصیل می‌دهد، درباره خلافت امام حسن علیه‌السلام تنها شش صفحه که بیشتر آن هم به ماجرای صلح مربوط می‌شود، مطلب آورده و تقریباً از وقایع قبل از آن چیزی نقل نکرده است. در این خصوص از منابع شیعی مانند ارشاد مفید و غیره استفاده شده است.

در بعضی موارد نظر به اینکه منابع متأخر معتبری وجود دارد که در موضوع خاصی از مجموع منابع و مآخذ قدیم تألیف شده است و برای ما نیز امکان دسترسی به بعضی از مآخذ آن‌ها نبوده، بدان‌ها استناد شده است، مثلاً در برخی از وقایع کوفه در دوران امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام به آثار حاج شیخ عباس قمی و علامه سید محسن امین عاملی مراجعه شده است. هم چنین گاهی از ترجمه‌های فارسی بعضی کتاب‌ها برای تطبیق و

تصحیح برخی ترجمه‌ها استفاده شده که نام آن‌ها در کتاب نامه آمده است. ذکر این نکته نیز لازم است که برخی منابع عربی به هنگام تألیف کتاب در دسترس مؤلف نبود، لذا از ترجمه آن‌ها استفاده شد، اما موقع بازبینی کتاب متن عربی به دست آمد و در مواردی که لازم بود، به آن استناد گردید (مانند الاخبار الطوال). هم‌چنین در بعضی موارد در آغاز کار از چاپ قدیمی کتابی استفاده شده بود، ولی در بازنگری با دستیابی به چاپ‌های جدیدتر و عدم امکان استفاده از چاپ‌های سابق، ناچار به چاپ جدید استناد شده است (مانند تاریخ طبری و فتوح ابن‌اعثم کوفی). از این‌رو در کتابنامه هر دو چاپ ذکر شده است.

ناگفته نماند که این اثر در قالب پایان‌نامه تحصیلی در سال ۱۳۷۰ نگاشته شد، ولی به علت اشتغالات زیاد آماده نمودن آن برای چاپ، بیش از شش سال به تأخیر افتاد.

در پایان مراتب سپاس و تشکر و تقدیر فراوان خود را از استاد و پدر بزرگوارم حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای علی دوانی روحی فداه که درس عشق و محبت اهل‌بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام را به فرزندانشان آموختند، و با همه گرفتاری‌ها و اشتغالات علمی خود، بر تدوین این کتاب و پاره‌ای ترجمه‌ها نظارت داشته‌اند و آن را به زیور مقدمه خویش آراستند، اعلام می‌دارم و از خداوند بزرگ سلامتی کامل و طول عمر شریف ایشان را برای خدمت بیشتر به اسلام و مسلمانان و نشر معارف اهل‌بیت عصمت و طهارت علیهم‌السلام مسئلت می‌دارم. از استادان بزرگوار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران نیز که از محضرشان بهره‌ها برده‌ام، بویژه جناب آقای دکتر هادی عالم‌زاده تشکر و قدردانی می‌کنم و سلامت و توفیق آن عزیزان را برای تربیت دانشجویان و دانشوران عالم و وارسته در میهن اسلامی از درگاه الهی خواستارم.

هم‌چنین از همسر ارجمندم سرکار خانم تهامی که در تنظیم کتاب به ویژه در تطبیق متن زحمات زیادی متحمل شدند، و نیز از پدر گرامی همسرم جناب آقای دکتر سید غلامرضا تهامی که با وجود اشتغالات بسیار علمی در کم‌ترین زمان ممکن، و با دقت تحسین‌برانگیز خود تصحیح عبارات و ویراستاری متن کتاب را به انجام رساندند، کمال تشکر را دارم و از خداوند بزرگ مزید توفیقاتشان را مسئلت می‌نمایم.

والسلام علی عبادالله الصالحین

محمدحسین رجبی دوانی

۲۳ آبان ۷۶ برابر با ۱۳ رجب ۱۴۱۸

سالروز میلاد باسعادت مولی الموحدین امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام